

احمد منزوی

بررسی آماری از نسخه‌های خطی دیوان حافظ و سعدی

در شهر یورماه سال گذشته به نخستین کنگرهٔ ایران‌شناسی (۱۱-۱۶ شهریور ۱۳۴۹ خ) که در آخر به نام دیگری تبدیل شد دعوت داشتم .
تهدمین برای آن کنگره تهیهٔ آماری از نسخه‌های فارسی موجود و شناخته شده بود. فرصتی که داشتم کمی بیش از دو ماه بود و مدت لازم برای آماده کردن چنین آماری خیلی بیش از این بود.
در آن مدت کم چند نمودار و منحنی از رشته‌های علوم قرآنی، ریاضی، ستاره‌شناسی، طبیعیات، پزشکی، کیمیا... بشتاب آماده کردم و تقدیم استادان خود در کمیسیون نسخه‌شناسی آن کنگره کردم.

در آن نمودارها نشان داده بودم که در هر يك از سه دهه‌های ۱۳ تا ۱۴ از هر يك از رشته‌های یاد شده چند نسخه در دست داریم (شناخته‌ایم). منبع اصلی آمار من نزدیک به صد و پنجاه جلد فهرست نسخه‌های خطی بود که بیشتر آنها چاپ شده در ایران بود.

میدانیم هر چه دامنهٔ این آمارگیری فراخ‌تر باشد و شمارهٔ بیشتری از نسخه‌ها را در برداشته باشد نتایج بدست آمده نزدیکتر بواقعیت خواهد بود

و بهتر میتواند سیر تکامل و پیشرفت و احیاناً توقف و درج‌ازدن هر يك از رشته های علوم را در هر يك از سده‌ها در فارسی‌نویسی نشان دهد. امیدوارم نتیجه بررسیهای آماری خود را در ظرف همین یکی دو سال عرضه دارم، ولی در این گفتار بررسی آماری نسخه‌های دیوان حافظ و سعدی است، و آن را تقدیم دوستان در بررسیهای آماری میداریم.

برای بدست آوردن تعداد نسخه‌های خطی شناخته شده دیوان سعدی و حافظ به فهرستهای چاپ شده در جهان را ورق‌زد. اکتفا به مراجعه به فهرست اعلام آن فهرست‌ها درست نیست.

این کاری دشوار است ولی بهر حال در مدت چند ماه کار کردن و کمک گرفتن از آشنایان و مراجع علمی خارج از کشور میشود بارقامی نزدیک بواقعیت رسید. ولی مقایسه تعداد نسخه‌های خطی دیوان این دو سراینده با تعداد دیوان‌های سراینندگان دیگر کار دشوارتر است. چه باید آماری از تمام نسخه‌های خطی دیوان‌های فارسی موجود در جهان را گرد آورد آنگاه به مستقیسه پرداخت.

یکی از نتایجی که میتوان از فهرست مشترک کتاب‌های خطی فارسی بدست آورد همین آمارگیری و مقایسه است. من دست اندر کار تهیه چنین فهرستی هستم، و این آمار نیز از آن فهرست بیرون کشیده شده است.

تعداد نسخه‌های فارسی که مورد بررسی من قرار گرفته و این آمار از آنها بیرون کشیده شده است پیرامین شصت هزار نسخه است که از صد و پنجاه جلد فهرست چاپ ایران و خارج بیرون کشیده شده است. از میان این شصت هزار نسخه پیرامین شش هزار و پانصد نسخه دیوان بوده و نزدیک به همین اندازه مثنوی و دیگر از قالبهای شعری است.

جدول یکم بیست‌تن از سراینندگان نامور را نشان میدهد که سروده‌های

آنان بعللی بیشتر مورد توجه صاحبان ذوق و شعر دوست قرار گرفته و دیوانهای آنان را بیشتر رونویسی کرده‌اند.

- ۱- حافظ شیرازی (۷۹۲ یا ۷۹۱ م). ۳۵۵ نسخه
- ۲- انوری، سده ششم. ۱۵۰
- ۳- جامی (۸۱۷-۸۹۸). ۱۴۹
- ۴- سندی (۶۹۳ یا ۶۹۴ م). ۱۱۲
- ۵- خاقانی شیروانی (۵۸۲ یا ۵۹۵ م). ۱۱۰
- ۶- صایب تبریزی (۱۰۸۱ یا ۱۰۷۷ م). ۱۰۴
- ۷- عرفی شیرازی (۹۹۹ م). ۱۰۱
- ۸- ظهیر قاریایی (سده ششم). ۷۸
- ۹- امیرمزمزی (۵۴۲ م). ۷۴
- ۱۰- مولوی بلخی (۶۷۲ م). ۷۵
- ۱۱- امیر خسرو دهلوی (۷۲۵ یا ۷۲۸ م). ۷۴
- ۱۲- امیرشاهی سیزواری (۸۵۷ یا ۸۵۹ م). ۷۲
- ۱۳- سلمان ساوجی (هشتم). ۶۱
- ۱۴- منوچهری (۴۳۲ م). ۶۰
- ۱۵- مفری (۸۰۹ م). ۵۷
- ۱۶- ناصر خسرو (پنجم). ۵۳
- ۱۷- نظیری نیشابوری (۱۰۲۱ م - ۱۰۲۳ م). ۵۲
- ۱۸- فغانی شیرازی (۹۲۵ م). ۵۰
- ۱۹- کمال خجندی (۸۰۳ م). ۵۱
- ۲۰- ابوالفرج رونی (سده پنجم). ۴۵

تا اینجا نشان دادیم که نسبت تعداد نسخه‌های دیوان حافظ و سندی با تعداد دیوان‌های بیست تن دیگر در چهار چوب ۶۵۰۰۰ نسخه چگونه است.

جدول دوم بیست نگارش فارسی را در رشته‌های گوناگون نشان میدهد که نیز از نظر تعداد نسخه‌ها بردیگر نوشته‌ها (۱) پیشی جسته‌اند. مطالعه این جدول به تنهایی خود روشنگر بسیاری از مسایل اجتماعی و تاریخی است، و در مقام مقایسه با جدول یکم و کمال آن است.

در این جدول میبینیم که «مواهب‌علیه» که در میان این رشته‌ها بارقم ۱۲۰ مقام دوم و در میان تفاسیر فارسی مقام یکم را دارد در مقام مقایسه با دیوان حافظ کمی از یک سوم بیشتر است.

۱ - لوایح (۲) : عبدالرحمان جامی (۸۱۷-۸۹۸) ، در عرفان : ۱۲۳ نسخه .

۲ - مواهب‌علیه (۳) : کاشفی بیهقی (۹۱۰۴) در تفسیر : ۱۲۰ نسخه
 ۳ - ذخیره خوارزمشاهی (۴) : اسماعیل گرگانی (۵۳۵۲ یا ۵۳۱۵) ، در پزشکی : ۱۰۸ نسخه

۴ - اخلاق ناصری (۵) : خواجه نصیر (۵۹۷-۶۷۲) ، فلسفه عملی : ۹۳ نسخه .

۵ - ابواب الجنان (۶) : میرزا محمد رفیع قزوینی (۱۰۸۹۴) ، در اخلاق : ۹۰ نسخه .

۶ - اختیارات بدیعی (۷) : حاج زین‌عطار، نگاشته ۷۷۰ ، در پزشکی ۸۵ نسخه .

۱ - این بیست کتاب از رشته‌های گزیده شده که تاکنون در «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» نگارنده چاپ شده است : علوم قرآنی ، ریاضی ، ستاره شناسی ، طبیعی ، پزشکی ، کیمیا ، دائرة المعارف ، فلسفه ، عرفان ، کلام ، منطق ، فلسفه عملی ، علوم ادبی .

۲ - بنگرید به «فهرست نسخه‌های خطی فارسی» ص ۱۳۵۰ .

۳ - بهمان فهرست ، ص ۶۲ .

۴ - « ص ۵۳۸

۵ - « ص ۱۵۳۴

۶ - « ص ۱۵۱۸

۷ - « ص ۴۶۵

- ۷- تحفه حکیم مؤمن (۱): محمد مؤمن، درپزشکی، در نیمه دوم سده یازدهم: ۸۱ نسخه.
- ۸- بیست باب در اسطرلاب (۲): خواجه نصیر، در ستاره شناسی: ۸۰ نسخه.
- ۹- سراج منیر (۳): قاضی محمد شریف شیرازی (۱۰۰۱-۱۰۶۰)، اخلاق: ۷۵ نسخه.
- ۱۰- نزهة الارواح (۴): امیرحسینی هروی (۷۱۸۴ یا ۷۱۹)، در عرفان: ۷۵ نسخه.
- ۱۱- کنز اللغات (۵): محمد فرزند عبدالخالق، فرهنگ: نگاشته پیرامن. ۸۷: ۷۴ نسخه.
- ۱۲- نصاب الصبیان (۶): فراهی (۰۶۴۰۳)، فرهنگ منظوم: ۷۴ نسخه.
- ۱۳- فرهنگ جهانگیری (۷): انجوی شیرازی. نگاشته ۱۰۱۷-۱۰۰۵. فرهنگ: ۶۹ نسخه.
- ۱۴- کیمیای سمادت (۸): غزالی، اخلاق عرفانی نگاشته میان ۴۹۰-۵۰۰. ۶۹ نسخه.
- ۱۵- کبری (۹): گرکانی، در منطق، کتاب درسی: ۶۴ نسخه.

۱- بنگرید جهان فهرست ص ۴۹۱

۲۴۲	«	«	«	۲-
۱۶۲۸	«	«	«	۳-
۱۴۵۲	«	«	«	۴-
۲۰۱۶	«	«	«	۵-
۲۰۳۹	«	«	«	۶-
۱۹۳۳	«	«	«	۷-
۱۶۶۷	«	«	«	۸-
۱۵۰۴	«	«	«	۹-

- ۱۶- اوصاف الاشراف (۱) : خواجه نصیر، در عرفان، ۶۴ نسخه .
 ۱۷ - مرصاد العباد (۲) نجم الدین دایه، در عرفان، نگاشته ۶۱۸-۶۲۰.
 ۶۱ نسخه.
 ۱۸- برهان قاطع (۳) : خلف تبریزی، فرهنگ فارسی، نگاشته ۱۰۶۲
 ۵۸ نسخه.
 ۱۹ - مجمع الفرس (۴) : سروری، فرهنگ فارسی، نگاشته ۱۰۰۸
 ۵۲ نسخه.
 ۲۰- عزآت المحققین (۵) : شبستری (۴۲۰۴) . عرفان ۵۶ نسخه.

جدول سوم بمانشان میدهد که نسخه‌های موجود از دیوان آن دوسراينده نامدار بجه نسبتی در سده‌ها جای دارند.
 در این قسمت روش تقریب و احتمال نیز بکار رفته است، نخست اینکه برخی نسخه‌هایی بی تاریخ بوده و یا برگ پایان آن افتاده بوده است، و بر حسب تشخیص فهرست نگار برای آن سال تقریبی یاد شده است . دوم اینکه برخی از نسخه‌ها در فهرست‌ها بدینگونه یاد شده است. سده ۱۰-۱۱ . من این گروه نسخه‌ها را بدو نیم کرده نیم را در سده ۱۰ و نیم را در سده ۱۱ بحساب آوردم. مثلاً اگر چهار نسخه با نشانی سده ۱۰-۱۱ بود من دو نسخه را بحساب سده ۱۰ و دو نسخه را بحساب سده ۱۱ آورده‌ام .

۱۳۷۹	۴	۴-۱
۱۹۲۲	۴	۴-۲
۱۹۵۳	۴	۴-۳
۱۳۷۴ و ۸۴۲	۴	۴-۴

سده	سده	سده	سده	سده	سده	سده	سده	سده	سده	سده
۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	بی تاریخ	رویه		
۳	۳۶	۷۳	۶۲	۴۲	۶۳	۱۲	۶۲	۳۵۵	حافظ	
۸	۱۱	۱۷	۱۲	۱۰	۴۲	۳	۹	۱۱۲	سعدی	

در آمارگیری که سال پیش کردم و در آغاز گفتار از آن یاد شد ، نمودارها سقوط و انحطاط فارسی نویسی را در سده دوازدهم آشکارا نشان داد . چنانکه منحنی‌ها در همه رشته های بیست گانه از دانشهای آنروزی در سده دوازدهم بصورت عجیبی سقوط کرده بود . این سقوط از نیمه دوم سده یازدهم آغاز میگشت و تا دهه های پایان سده دوازدهم ادامه می یافت ، بویژه در نسخه های فارسی نوشته شده در ایران ، چه بسیاری از نسخه های فارسی در این دوره در بیرون از کشور ایران بویژه در هند نوشته شده است .

بررسی آماری نسخه های دیوان حافظ و سعدی نیز همان سقوط را در سده دوازدهم نشان داد ، و همین مسئله اعتماد مرا بر روش آمارگیری در نسخه های فارسی بیشتر ساخت .

عامل بزرگ کاهش در سده چهاردهم گسترش چاپ است .

و نیز این آمار نشان میدهد که سرعت افزایش در سده های ۱۰-۸ در نسخه های دیوان حافظ بیشتر از سرعت افزایش در نسخه های دیوان سعدی بوده است . و نیز نشان میدهد رکود و انحطاط در سده دوازدهم در نسخه های دیوان حافظ بیشتر اثر گذارده است ، یعنی نسبت سقوط در میان نسخه های دیوان حافظ بیشتر از دیوان سعدی است .